

PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről (1607)*

Előszó

1.1. Általános tudnivalók

Jelen kötet Pázmány Péter negyedik nyomtatásban megjelent magyar nyelvű művének szövegét, valamint a vitairathoz kapcsolódó jegyzetapparátust tartalmazza. A *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről* című munka a grazi vitairatok sorába tartozik, 1607-ben látott napvilágot. Ezzel a munkával Pázmány egy majdnem két évtizede tartó polémiába csatlakozott be, illetve próbálta meg rendbe tenni katolikus oldalról a teológiai fogalmakat. A vitairat megírásának apropója egy konkrét vita, Monoszló András és Gyarmati Bíró Miklós polémiája volt. Monoszló András 1589-ben Nagyszombatban jelentette meg a *De invocatione et veneratione sanctorum. A szenteknek hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü az keresztyeneknek igaz hitben valo epületekért* című munkáját (RMNy 633). Erre Gyarmati Bíró Miklós¹ királyhelmecei prédikátor írt egy válasziratot² 1598-ban *Keresztyeni felelet Monozloi Andras Vesperini Püspök, es Posoni Praepost könyve ellen, az mellyet irt, De Invocatione, & Veneratione Sanctorum, az az, az mint ö fordittya, Az Szentek hozzank valo segetsegekrül, valoba kedig, az mint egész irasabul megh tetzik, az Szenteknek segetsegekrül, segetsegül hivasokrol, erdemes közbenjarasokrul, esedezesekrül, es szoszolasokrul, ket reszben osztattatot, es irattatot* címmel (RMNy 830), amely Debrecenben jelent meg. Monoszló 1601-ben meghalt, így nem tudott felelni rá, ezt tette meg helyette Pázmány.

Ez a kötet öt fő részből áll. Az első rész Pázmány *Keresztyéni feleletének* főszövegét tartalmazza. Mind a magyar, mind a latin részek betűhíven vannak átírva, a szöveg valamennyi sajátosságát őrizve. A kis- és nagybetű-használatot megtartottuk, még

1 Életéről lásd SZABÓ 1989, 299–308.

2 Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány a kéziratos bejegyzések miatt különösen figyelemre méltó, erről bővebben lásd AJKAY 2015c.

következetlen alkalmazás esetében is, ugyanígy a ma szokatlan központosítást is. A nyilvánvaló sajtóhibákat javítottuk, ezt a *Szövegkritikai jegyzetek*ben minden esetben feltüntettük. Az eredeti oldalszámokat kapcsos zárójelben közöljük, kiegészítve szögletes zárójelben a recto vagy verso oldal szokásos jelölésével: {52[r]}. Szögletes zárójelben [] a saját megjegyzéseinket, kiegészítéseinket közöltük. Az eredeti kinyomtatott marginális jegyzetek ebben a kiadásban az oldalak aljára kerültek folyamatos számozással. A custosokat nem közöltük.

A második részbe a szövegkritikai jegyzetek kerültek, ezt követik a harmadik részben a tárgyi jegyzetek. Ezek a jegyzetek különböző jellegűek: ide kerültek a szómagyarázatok, a különböző fogalmak magyarázatai; a Pázmány által Gyarmati könyvére való hivatkozások ellenőrzése; a főszövegben előforduló latin szövegek fordítása, a névmutatóban szereplő személyek rövid életrajza stb. Ezt követi a Pázmány által használt művek mutatója. Általános tendencia, hogy Pázmány a mondanivalóját tetemes mennyiségű hivatkozással támasztja alá, mindezek a szövegben általában rövidítve a margón helyezkednek el, közülük számos bokoridézet, amelyben egy jegyzeten belül több műre található hivatkozás. A műmutatót – a kutatást megkönnyítendő – kétféleképpen is közöljük: először a főszövegben való előfordulásuk szerint, ahogy Pázmány idézi vagy rövidíti, másodsor pedig a szerzők alfabetikus sorrendjében. Az ötödik részbe kerültek a különféle mutatók. Elsőként két rövidítésjegyzék található itt: Pázmány általános, latin rövidítéseinek föloldása, valamint a bevezetőben és a jegyzetekben hivatkozott művek és szakirodalom rövidített változatainak föloldása. A rövidítésjegyzék után a bibliai könyvek mutatója következik, a mai katolikus *Biblia* beosztását követve. A helynévmutatóban az RMNy gyakorlatát követtük. Végül a személynévmutató következik, amelyben a Pázmány által használt változatoknál átutaltunk a mai hivatalos elnevezésekhez. A szentek, pápák és uralkodók esetében a magyar nevüket használtuk elsősorban, a többiekénél pedig a nemzetiségük szerinti helyesírást követtük.

1.2. A mű létrejöttének körülményei, kiadásai és utóélete

A XVI–XVII. században a szentek tiszteletéről, bálványozásról, képtiszteletről kialakult vita ösztönzői – katolikus oldalról – a trienti zsinat utáni protestáns kritikák voltak, ez készítette újbóli összefoglalások, anyanyelvi megfogalmazások írására a katolikus szerzőket.³ A jelenlegi legújabb szakirodalom mindennek a problémakörnek egy részével, a képtisztelettel foglalkozik részletesebben. Bitskey István alapvető tanulmányának⁴ a középpontjában Pázmány vitairatai állnak, Monoszló András munkáit ő ismerteti először, ezt egészíti ki Tasi Réka,⁵ aki Monoszló kapcsán elemzi részletesen a képtisztelet fogalmait. Gábor Csilla kifejezetten Monoszló és Gyarmati vitájáról ír,⁶ a tanulmány előszavában részletesen összefoglalja a szentek tiszteletéről szóló XVI–XVII. századi vallási viták történetét. Elemzése során összeveti a két kötetet, rámutat a markáns különbségekre, ezek egyik legfontosabbja a műfaji különbözőség,⁷ majd az argumentáció menetét és eszközeit is bemutatja mindkét részről. Fontos ez az összevetés, Pázmány vitairata szempontjából továbbgondolható, ugyanis kettejük forráshivatkozásait tekintve (Monoszló döntően az egyházatyák szövegeire támaszkodik, Gyarmati pedig főként a középkor teológusaira és liturgikus szövegeire⁸) megállapítható, hogy Pázmány mindezeket egybedolgozta, kiegészítette, szándékoltan perdöntő mennyiségű hivatkozással látta el. Mindez remekül illeszkedik a polémiáknak ahhoz az íratlan szabályához, hogy a vitapartner a saját

3 A szentek tiszteletéről és ábrázolásáról zajló viták az ókeresztény és a keleti hitviták időszakába nyúlnak vissza. A legalapvetőbb Szent Ágostontól, Damaszkuszi Szent Jánostól, Aquinói Szent Tamástól származó munkáknak a képek tiszteletével kapcsolatos teológiai fogalmait áttekintette Tasi Réka (TASI 2012, 52–53), a későbbi századok során főként az ő műveikre hivatkoztak.

4 BITSKEY 2005, 67–77.

5 TASI 2012, 52–64.

6 GÁBOR 2007, 115–132.

7 Monoszló elmondott prédikációk alapján inkább apologetikus, enciklopédikus traktátust írt, mintsem vitairatot, nincs is konkrét címezte, Gyarmati polémiájának hangnemét meghatározza a vitapartner, Monoszló könyve, gondolatmenetét ehhez igazítja. GÁBOR 2007, 121–122.

8 GÁBOR 2007, 124.

eszközeivel kell legyőzni. Pázmány a Monoszlóy által nem pontosan megfogalmazott magyar nyelvű teológiai szakkifejezéseket akarhatta pontosítani a maga írásával, hogy a pontatlan, félreérthető, félremagyarázható megfogalmazás ne lehessen céltáblája a protestáns ellenfeleknek, ahogyan meg is figyelhető nála, hogy következetesen használja és elkülöníti a Monoszlóy által még homályban hagyott fogalmakat.⁹ Balásfi Tamás 1616-ban megjelentetett egy vitairatot *Csepregi iskola* címmel, amelyben közismerten Pázmány *Kalauzát* védelmezte. Gábor Csilla rámutat, hogy Balásfinak már nem okoz nehézséget a teológiai szaknyelv használata, a szentek tiszteletének ő is szentel egy fejezetet, pontosan szétválogatva a latin kifejezések magyar megfelelőit. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy feltehetően éppen Pázmány miatt pontosabb már a szóhasználata, hiszen az 1613-as *Kalauzba a Keresztyéni felelet* szövegét is bedolgozta, az itt kikristályosodott fogalmak élnek tovább Balásfinál is.

Pázmány munkájának megjelenési éve 1607. Ez év őszének elején hagyta el Grazot, ennyit tudhatunk ma már csak bizonyosan, ugyanis ebből az időből mindössze egyetlen levele maradt ránk, 1607. szeptember 26-ai dátummal, ezt már Bécsből keltezte.¹⁰ A *Keresztyéni felelet* viszont még grazi nyomdában jelent meg, tehát valamikor ez előtt (vagy után) látott napvilágot az 1607-es év folyamán, vagy esetleg az előző év végén már ezzel a dátummal. Grazi tartózkodása idején¹¹ kezdett polemikus munkákat írni Pázmány,¹² s ezen művek tanulmányozása során nyilvánvalóvá válik, hogy nagyjából egy időben írhatta ezeket. A minden kötetben jelen lévő keresztthivatkozásokból kiderül, hogy nagyjából egyszerre kezdett több művén – ha pontosak akarunk lenni –, ennek az időszaknak valamennyi polemikus írásán dolgozni. A művek aztán alkalomszerűen, egymás után jelentek meg nagyjából négy év alatt, feltehetően egy akkori fontossági sorrendben. Például a *Keresztyéni felelet* megjelentetése nem volt annyira lényeges, mint mondjuk a *Feleleté*, vagy a *Tíz bizonyágé*, mivel ebben az esetben már mind Monoszlóy, mind Gyarmati meghalt, nem volt konkrétan meggyőzendő

⁹ Tasi Réka hívja föl a figyelmet például arra a következtetésre, hogy Monoszlóy szinonimaként használja a *tisztelet* – *imádás* fogalmakat, holott a *dulia* – *latria* fogalompár szétválasztása és pontos megfogalmazása alapvető teológiai követelmény. (TASI 2012, 58.)

¹⁰ PPÖL I., 21–22.

¹¹ 1597 szeptemberétől 1600 októberéig, majd 1603 szeptemberétől 1607 szeptemberéig. A közbeeső három évet Magyarországon, Nyitrán, Kassán, Vágsellyén, majd Radosnyán töltötte.

¹² Megjelenési idejük sorrendjében a következők: *Felelet* (1603), *Diatriba theologica* (1605), *Tíz bizonyág* (1605), *Rövid tanúság* (1606), *Keresztyéni felelet* (1607).

vitapartner, inkább csak a kialakulóban lévő teológiai szakterminusok pontosítása volt a feladat, továbbá az, hogy a katolikus fél fölfogása legyen általánosan ismert. Bitskey István írt egy fontos tanulmányt erről az időszakról,¹³ amelyben fölállítja a saját sorrendjét. Egyetértünk Bitskey Istvánnal abban, hogy ezen vitairatok közül kiemelkedően fontos a *Tíz bizonyág* – szerinte ez az első magyar nyelvű polémiája Pázmánynak és nem a két évvel korábban megjelent *Felelet* –, mivel Pázmány számos polemikus írása közül ez az egyetlen, amelyik nem egy konkrét vitapartner ellen íródott, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, átgondolt, megszerkesztett formában. Azt, hogy korábban fejezte volna be a *Felelet*nél, nem állíthatjuk bizonyosan, feltételezhető, hogy egyszerre készültek, ám mivel Forgách püspök a Magyar-könyv elleni válaszirással bízta meg, a *Felelet* jelent meg elsőként, azonban feltételezhető a *Tíz bizonyág* ötletének elsősége. Annál is inkább, mivel a *Felelet* szövegében fölfedezhető utalások a *Tíz bizonyágra*,¹⁴ tehát bizonyos részeinek már készen kellett lenni. Annyit mindenesetre bizonyosan állíthatunk, hogy ha a különböző művek vázát egy időben dolgozta is ki, mindegyiken a megjelenésig dolgozott, finomított, aktualizálta őket.

Ezért láthatjuk azt, hogy a már megjelent művekre a később kinyomtatottakban oldalszámra pontosan hivatkozik. Például a *Tíz bizonyág*ban a néhány hónappal korábban kinyomtatott *Diatribára*¹⁵ és természetesen a *Feleletre*.¹⁶ Az azonban meglepő lehet, hogy a *Felelet*ben is hivatkozik a két évvel később megjelenő *Diatribára*.¹⁷ Igaz, oldalszámot még nem ír, de a szöveg már készen lehetett, az Anyaszentegyház győzhetlenségéről mondja, hogy ezt „masut böuen meg biszonitom”.¹⁸ Szintén körvonalazható Pázmány munkamódszere azon a

13 BITSKEY 1996, 161–178.

14 A *Tíz bizonyág* anyagára tizenháromszor hivatkozik Pázmány a *Felelet*ben, ebből hétszer kifejezetten a később megjelent szöveg egy-egy részére, ez bizonyítja, hogy a *Felelet* írásakor a *Tíz bizonyág* bizonyos részei már elkészültek. Lásd PÁZMÁNY 1983, 94.

15 A *Diatribára* éppen hússzor hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyág* jegyzetkötetének műmutatóját, PÁZMÁNY 1605/2012, 169.

16 Magyar ellen írott művére kereken tízszer hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyág* jegyzetkötetének műmutatóját, PÁZMÁNY 1605/2012, 160.

17 Lásd a *Felelet* jegyzetkötetének műmutatóját, PÁZMÁNY 1603/2014, 243.

18 PÁZMÁNY 1603/2000, 53.

Szent Tamás-hivatkozáson, amely a *Keresztyéni felelet* 38. oldalán található. Itt a *Tíz bizonyásra* hivatkozik, ennek a műnek a 38. verso oldalán¹⁹ valóban olvasható egy Szent Tamás-hivatkozás, amelyet már a *Feleletben*²⁰ is fölhasznál. Mindez arra enged következtetni, hogy Pázmány valóban egyazon időben több munkán is dolgozott – amelyek egymás után, akár 5 év különbséggel jelentek meg –, vagy a saját műveiből, műveihez egyfajta florilégiumot, jegyzetet készíthetett akár, tehát kigyűjtötte egy adott témához az általa fölhasznál és megírt hivatkozásokat. A *Tíz bizonyás* 38. verso oldalán a *k* jelű (itt is oldalanként betűvel jelöli a marginális jegyzeteket) margináliában hivatkozik Gyarmati könyvére (*Giarmathi, Monozlai ellen. pag. 266. et 281.*), méghozzá pontosan azokra a foliószámokra, amelyekre a *Keresztyéni felelet* idézetei vonatkoznak. Ez azért is különös, mert az ajánlásban és a bevezetőben is ír arról, hogy Gyarmati könyvét barátaitól kapta meg, és nem egészen egy hét alatt olvasta el, nehezebb tanulmányai után időtöltésül (10:23–26). A bevezetőben egyenesen azt írja, hogy „ez el mult napokba” (18:9–10), holott legalább két évvel korábban már olvasta és jegyzetelte, igaz, azt semmi nem cáfolja, hogy akkor egy hét alatt olvasta el. A *Tíz bizonyás* munkapéldányának kéziratos kiegészítéseiben – amelyek ezek szerint 1607 után íródtak – már foliószámra pontosan hivatkozik a Gyarmati ellen írott saját művére, vagyis a *Keresztyéni feleletre*, két helyen pontosítva a szöveget.²¹

Az *Imádságos könyv* függelékeként 1606-ban megjelent *Rövid tanúságban* is hivatkozik Pázmány a *Diatribára* és a *Tíz bizonyásra*.²² Nagyon figyelemre méltó az az adat is, hogy az *Imádságos könyv* tizedik részében, a litániákról szóló tanúságban a szentekről szólva leírja, hogy „ennec, az Irasbais deréc fundamentoma vagion mint a Giarmathi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segítséghe velem léuen.”²³ Mindezt azt bizonyítja, hogy az *Imádságos könyv* írása idején már nagyjából készen volt a *Keresztyéni felelet* szövegével is. A *Keresztyéni feleletben* mindhárom korábbi nagyobb munkájára

19 PÁZMÁNY 1605/2001, 110.

20 PÁZMÁNY 1603/2000, 159.

21 PÁZMÁNY 1605/2012, 294, 296.

22 Bizonyára véletlen, ám ugyanakkor figyelemfelkeltő, mintha Pázmány valamilyen számszimbolikát követne a kerek számokkal, mindkét műre tíz-tíz esetben hivatkozik pontosan, lásd PÁZMÁNY 1606/2006, 109.

23 PÁZMÁNY 1606/2013, 231–232.

hivatkozik, a *Feleletre*,²⁴ a *Diatribára*²⁵ és a *Tíz bizonyásra*,²⁶ valamint a kisebb lélegzetvételi *Rövid tanúságra*²⁷ is, tehát valamennyi korábbi polemikus írására.²⁸ Pázmány munkamódszerének elemzése, kikövetkeztetése során azt is láthatjuk, hogy ha konkrét vitapartner konkrét művével vitázik, követi a vitapartner írását, átveszi a tartalmi sorrendet, a szókészletet, argumentációkat – nyilván, mivel erre válaszol –, esetleg lerövidíti, összevonja a hosszabb fejezeteket, vagy kihagyja a számára érdektelen részeket. De feltehetően ez az oka Pázmány viszonylagos gyorsaságának, hogy akár néhány hónap alatt meg tudott írni és jelentetni egy-egy polemikus írást, hogy a vitapartnerrel átvett meglévő gondolatmenetre kellett „mindössze” ráfűznie a saját véleményét, nem kellett egy új tematikát kigondolni, megfogalmazni. Az elgondolásait, véleményét pedig alátámasztotta a szintén feltételezhetően saját magának összeállított jegyzetapparátussal.

Mindez látszik a *Keresztyéni felelet* tematikáján, tartalmi gondolatmenetén. Gyarmati könyvére reagál, annak a szókészletét veszi ezért át (emiatt mentegetőzik is), s mivel Gyarmati meg Monoszlóyt, így Pázmány is őrzi valamelyest Monoszló terminusait. Az előszóban azt is kifejti, hogy ugyan Gyarmati nemcsak a szentek tiszteletéről írt, számos más teológiai kérdést is lehetne érinteni, ő mégis szigorúan a témánál marad és másokról itt nem beszél.²⁹ Gyarmatit minden szinten cáfolja, mondandóját éppúgy, mint retorikai képességeit, sántító szillogizmusait. Pázmány hiperbolikus retorikai fogásokkal is él, például Gyarmatinak éppen száz hazugságát sorolja föl és számozza be, mindössze a kerekesség kedvéért, hiszen azt mondja, hogy „a keoni kareira fel jegiezem, noha Tyz annitis jegiezhettem volna, ha szandekom leot volna az eo hazugsaginac száma vetesere.” (21:27–29) A *Keresztyéni felelet* szövegének végül az lesz a sorsa, hogy 1613-ban belekerül a *Kalauz* 13. könyvébe, a

24 Összesen tizenkét alkalommal említi: 34:1–2, 45:136. jegyz., 75:279. jegyz., 78:303. jegyz., 79:309. jegyz., 80:318. jegyz., 82:2–3, 91:372. jegyz., 113:477. jegyz., 183:799. jegyz., 210:24–25, 211:1.

25 A *Diatribára* egyszer hivatkozik: 170:729. jegyz.

26 Összesen háromszor említi: 17:21–22, 38:111. jegyz., 169:721. jegyz.

27 Kétszer hivatkozza Pázmány ugyanazt a foliószámot: 193:849. jegyz., 207:899. jegyz.

28 Másra azonban nem, ugyan Bitskey István azt állítja, hogy az imáira is hivatkozik Pázmány, az *Imádságos könyvre* valóban hivatkozik két esetben, de mindkétszer ugyanarra a helyre, amely az imakönyvhöz kötött, annak függelékeként megjelent *Rövid tanúság* oldalszáma. BITSKEY 1996, 176.

személyeskedő megjegyzésektől megtisztítva, immár csak a teológiai szempontból fontos lényegét közölvén.

29 „Ennec feoleotte, noha sok helyen okot adna Gyarmathi {{C[1r]:}} hogy nem csak a Szentekről, hanem a my hitünknek egiéb czikkelirülis szollananc, de mind az által, ez irasocskaba nem akarom a deréc dolognac czelliat el vgrani, es egiéb ideghen dolgokat egybe elegyteni; Annac okáért, sem a my io cselekedetünknek erdemérül, melliet gyakran piszkal Gyarmathi, sem a képec tiszteletirül, sem egiéb effele masua tartozó, es a Szentec tiszteletit nem illeto articulásokrul, nem vetekedem, Hanem, mentül reouidebben, es kerekb szoual lehet, csak a Szentec beocsülletirül valo vetekedeshez keotelezem e keoniuecskét.” (19:1–9)

1.3. A kiadás ismert példányai

A *Keresztyéni felelet* 1607-es grazi első kiadásából (RMNy 1983, 961) ma hét példányt ismerünk. Az RMNy hatot említ, az időközben Nyizsnij Novgorodból előkerült Kornfeld-hagyatékban lévő viszont nem ismeri. Ez utóbbi sajnos ma sem hozzáférhető – Oroszországból nem került haza –, így mindössze néhány adatot tudtunk átvenni a szakirodalom alapján. A további hat példányt autopsziával vizsgáltuk át. Kötetünk betűhív átírása az OSzK példánya alapján készült.

Kötetünk terjedelme: A⁴ B⁴ C²–Z², Aa⁴–Pp⁴ = [10] + 100 fol. – 4°. A kötet negyedréti formátumú.

1) Bratislava: *Knížnica Bratislavskej kapituly, Štátny archív* – Jelzet: Polemici 80. Teljes példány, a kötetet átkötötték egy pergamen kódexlapba és restaurálták, a szakadt lapokat megragasztották. A címlapon possessor-bejegyzés olvasható: „Capituli Posoniensis Anno 1646”.

2) Budapest: *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár* – Jelzet: RMK I. 50:1. Teljes példány, átkötötték papír-bőr kötésbe. A kötés során körbevágták, ezáltal kisebb méretű lett. A címlapon possessor-bejegyzés olvasható: „Societatis Iesu 1615”. Ez alatt egy újabb megjegyzés: „Collegii Tyrnaviensis 1617”. A szövegben néhol aláhúzott szavak, sorok találhatók, valamint apróbb, pirossal írt javítások, ezek főként Gyarmati könyvének oldalszámait vagy a bibliai idézeteket pontosítják a margón. Például a 70 recto oldalon olvasható egy Gyarmati könyvére hivatkozó marginália: Fol. 297. Ez alá oda van írva pirossal, hogy „Gyarmatinál sajtóhiba 197. helyett”. Összenézve a PPÖM II. kötetével arra lehet mindebből következtetni, hogy ez a példány lehetett a munkapéldánya Kisfaludy Árpád Bélának az 1896-os összkiadásban való megjelenéskor. Ugyanis valamennyi piros ceruzás korrektúrajelekkel ellátott marginália ebben a kiadásban már javítva szerepel.

3) Budapest: *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár* – Jelzet: RMK I. 50:2. A példányból egy levél hiányzik, a 89 recto-verso oldal, vagyis az Nn ívjelzésű lap. Meglehet, hogy a restaurálás során esett ki, ugyanis a kötetet átkötötték bőrkötésbe, a címlapot restaurálták, töredezett ugyan, de a nyomtatott szöveg épen maradt.

Possessor-bejegyzés nincs, viszont az ajánlás és bevezetés szövegében végig – az A2 rectótól B3 versóig, vagyis 12 oldalon keresztül – aláhúzások és margináliák találhatók latin nyelven. Figyelemre méltó, hogy a további magyar nyelvű szöveghez nem írtak marginális megjegyzéseket, kizárólag a bevezető latin nyelvű részhez, talán a kommentáló nem tudott magyarul. Feltételezhetjük, hogy Pázmány korabeli megjegyzések ezek, mivel a bevezető részt lezáró aláírás, tehát Pázmány neve mellé odaírta, hogy „vivat diu”, vagyis „sokáig éljen”, ebből arra következtethetünk, hogy még Pázmány életében írta oda valaki. Az bizonyos, hogy a 19. század előtt kerültek bele a margináliák a kötetbe, mivel az átkötés során egy részét a betűknek levágták, tehát ennél korábbinak kell lenniük. A kötet további szövegében olykor aláhúzások, esetleg egy-egy *NB*, vagyis „Nota bene” (= jól jegyezd meg) rövidítés található.

4) Budapest: *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye* – Jelzet: KEZ–RM I. 4r 260. A példányt átkötötték papír-vászon kötésbe. A címlap hiányzik, helyette kézírásos címleírást kötöttek a kötetbe, a nyomtatvány az A2 recto oldalon kezdődik az ajánlással. Ezen possessor-bejegyzés olvasható: „Collegii Pasmani”, évszám nincs. Szintén hiányzik az 53. recto-verso oldal, vagyis a Dd1-es ívjelzésű levél. A 18. verso oldalon marginális megjegyzés olvasható: „olvasd derekassan ezeket”. Egyéb bejegyzés vagy aláhúzás nincs a könyvben.

5) Budapest: *Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára* – Jelzet: RMK I. 406. A példány teljes, kötése nem eredeti, átkötötték papír-bőr kötésbe. Korabeli bejegyzés sem possessor, sem bármi egyéb nincs benne, csak néhány későbbi ceruzás aláhúzás.

6) Nyizsnij Novgorod: *Állami Tudományos Könyvtár* – Jelzet: И 16813.1. A példány egykori tulajdonosa Kornfeld Móric volt. A könyveinek leírását tartalmazó „Kornfeld Index” alapján a példány teljes, ugyanis ott ez a megjegyzés olvasható róla: „Telj. Péld. Bőr.”³⁰ A kötet címlapjának hasonmásán látható, hogy két conventus possessori bejegyzése szerepel: 1697-ből és 1735-ből.³¹

30 B[ALOGH] 1913, 137. sz.

31 ANDREEVA – GOLUBEVA – MISHINA 2007, 50. sz. A katalógus ismertetése: H. HUBERT 2008. A Kornfeld-könyvtárról: V. ECSÉDY 2011.

7) Zagreb: *Metropolitanska Knjižnica* – Jelzet: M 5864. A példánynak hiányzik a címlapja, egyébként teljes. Az eredeti kötést átkötötték és restaurálták, az újrakötés során viszont összekeverték néhány lapot, így az E ív (3. recto-verso), valamint az E2 ív (4. recto-verso) az F2 (6. recto-verso) ív után került; az R (27. recto-verso) és R2 (28. recto-verso) ív az S2 (30. recto-verso) ív után; valamint a T (31. recto-verso) és T2 (32. recto-verso) íveket a V2 (34. recto-verso) ív után kötötték. A címlap valószínűleg már 1628-ban hiányzott a kötetből, mivel a possessor-bejegyzés már az A2 oldalra került. A bejegyzés szövege: „Stephani Rajkay Anno 1628”.